

Özüne «Hudaýyň saýasy» adyny beren Ryza şanyň soñky günleri

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 24 января, 2025

Özüne "Hudaýyň saýasy" adyny beren Ryza şanyň soñky günleri
ÖZÜNE «HUDAÝYŇ SAÝASY» ADYNY BEREN RYZA ŞANYŇ SOÑKY GÜNLERI

Muhammet Ryza şa mundan beýlæk köşgünde-de arkaýynlyk bolmajagyna we häkimiýetini doly elden giderendigine göz ýetirdi. Gerekli taýýarlygyny görüp, ýurtdan çykdy. Enwer Sedatyň çağyrmagy bilen Kaire geldi we 1980-nji ýylyň 27-nji iýulynda şol ýerde aradan çykdy.

Iýul aýynyň soñky günlerinde Kairiň jokrama yssysynyň astynda Näbelli esgeriň hormatyna gurlan ýadygärligiň töweregine daşy gorag gwardiýaly bezemen geýnen bir aýal gelýär.

Sessiz-sedasız bir guburyň başyna baryp, aýat-töwir edenden soñam ol ýerden daşlaşýar.

Hiç kim bilen geleşmeýän we her ýyl bu seremoniýany sypdyrman ýerine ýetirip gelýän bu aýal birmahallar Ýakyn Gündogaryň dilinden düşmeýän melike Farah Pehlewidен başga hiç kim däl.

Zyýarat edilýän gubur bolsa Eýranyň tagtyndan agdarylan lideri we adamsy Muhammet Ryza şanyň gubury.

Farah şol haý-haýly günleriň iň ýakyn shaýadydy.

Özüne dakan atlaryna görä «Salaryň şasy», «Arianalaryň ýalkymy», «Hudaýyň saýasy», «Şaýylaryň arkadagy Sha Ryza Pehlewi» şol gün irden hemisekisi ýaly ir oýanypdy.

Öýüň hyzmatkäri şanyň tost çöregini, pyrtykal suwuny, gazetleri we kontrrazwedkanyň habarnamasyny getiripdi. Kommunizme garşy göreş, döwlet agdarlyşygyna bolan synanşyklar, bol-elinlik we ýewropapisint durmuş... Ryza şa uzak wagta çeken häkimiýeti döwründe eý görüp içen pyrtykal suwuny iň soňky gezek başyna çekipdi...

Farahyň guburyň başynda pikire çümen zatlary şular bolup bilermi?

Şanyň hezil günleriniň 1979-njy ýylda soňy geldi, «jennet patyşalygy» ýer bilen ýegsan bolup, modern Eýran taryh sahnasyndan çekilipdi.

Bular elbetde, şa maşgalasynyň gözünden seredende görünýän zatlar. SAVAK-yň ganyna galan san-sajaksyz bigünä eýranlynyň eneleriniň başlan demonstrasiýasy şanyň ynjalygyny gaçyran iň esasy sebäp bolan bolmagy mümkün.

1919-njy ýylda dünýä inen we 1941-nji ýylda eýran tagtyny eýelän Ryza Pehlewiniň kyssasyny has ýakyndan bilmek üçin 1949-njy ýylyň 4-nji fewralyna dolanyp barmagymyz gerek.

• **Tähran uniwersitetinde bolup geçen kast edişlige synanşyk**

1949-njy ýylyň 4-nji fewralynda Tähran uniwersitetiniň aýratyn myhmany bardy. Ol myhman ýurtda syýasy güýjuni doly dién ýaly ýitiren we tagtyň simwoliki wekili bolup galan eýran şasy Muhammet Ryzady.

Muhammet Ryza 1941-nji ýylda sürgüne ugradylan kakasynyň ýerine tagta oturan gününden bări ruslar bilen iňlisleriň arasında deňagramlylygy saklamaga jan edip tagtyny goraýan, içerki syýasatda bolsa pitiwa edilmeýän pes abraýly şady.

Bu ýagdaý 4-nji fewral günü Tähran uniwersitetine edilen saparda düýbünden başga tarapa üýtgedi.

Tähran uniwersitetinde Muhammet Ryza şanyň çykyp geplän pursatynda eşdilen ok sesleri okuw jaýynyň zallarynda berbaşagaýlyga sebäp boldy.

Naser Hüseýin Mir Fakhraei atly ýaş ýigit Ryzany nyşanalap baş gezek mäsäni gysyp, ony ýüzünden ýaralapdy.

Şanyň goragçylarynyň garşylyklaýyn ot açыşy bilen Naser

Hüseýin Mir Fakhraei duran ýerinde öldürilipdi, emma jenaýatçynyň ýany barlananda «Feryad-ı Millet», «Perçom-ı İslam» gazetlerine degişli iki žurnalistiň karty taplylypdy. Muhammet Ryza bu synanşykdan soñ döwlet dolandyryşynyň ryçaglaryny eline alyp, ýurduň iň uly syýasy partiýalaryndan Tudeh partiýasyny kast edişligiň aňyrsyndaky esasy güýç hasaplap, partiýany ýapdyrды we onuň syýasy wekillerini türmä atdyrdы.

Yzyndan şol ýyl Angliýa giden Ryza şa iňlislerden Eýranyň Konstitusiýasyny täzeden işläp düzmek üçin rugsat sorady we olardan rugsat abandon soñ ýurduna dolanyp, şalyk düzgününü boýdan-başa tertibe saldy.

Ýaragly Güýcleriň goldawyna-da arkalanýan Muhammet Ryza ýurtda gözegçiliği mazaly eline almagy üpjün edýän üýtgeşmeleri girizipdi.

Mundan soñ Ryza şa mejlisи ýatyryp we günüden-göni öz bellän agzalaryndan ybarat senat döredip bilyärdi.

Şalygyň binýadynda gurlan senatorlygyň birinji etmeli işi: hökümdara «Kebir» titulyny berip, döwlet apparatydaky ornuny güýçlendirmekdi.

Şanyň barha artýan beýgelişine bolsa ondan öñki Gajar hanedanlygynyň ak ýürekli wekili bolan premýer-ministr Muhammet Musaddyk tarapyndan böwet basylmalydy.

Musaddyk şanyň ýurdy hamana Günbatara peşges beren işlerine garşy «Milli front» ýaranlygynh gurup garşy çykdy.

Eýranyň nebit ýataklaryny millileşdiren Musaddyk Angliýa garşy alyp baran görevi bilen diňe Eýranyň däl, tutuş halkara jemgyýetçiliginiň gahrymanyna öwrüldi.

Ryza şa şol wagtlar syýasy bähbitlerine ýeñilen ýagdaýdady. Angliýanyň flotiliýasynyň Eýran deňizlerine aralaşan uçurlary ýurtdan gaçyp, Musaddyga garşy aç-açan garşy gitmäge synanyşýardy.

Musaddyk bolsa şanyň daşary ýurda çykmak talabyny şu sözler bilen başdan sowmaga synanyşýardy:

Edil şumatlar eýran halkynyň dünýäniň iň uly döwletleriniň biri bilen görev ýagdaýndadygyny we munuň täsiriniň gowy bolmajakdygyny, «Salaryň şasynyň» ýagdaýdan nägiledigi üçin

daşary ýurda gitjek bolýar diýen pikiriň dörejegini...
Şa derhal Angliýanyň, ABŞ-nyň, Ysraýylyň taýýarlan «Ajax» agdarlyşyk meýilnamasynyň iň soňky halkasy bolup huntanyň hataryna goşuldy.

Ryza Pehlewä ýakynlygy bilen tanalýan goşun generaly Fazlullah Zahediniň öñbaşçylyk edýän huntasy 1953-nji ýylyň 16-njy awgustynda herekete geçdi.

Birinji agdarlyşyga synanşyk halk köpcüliginiň Musaddygyň ýanynda durmagy arkaly basyp ýatyryldy.

Premýer-ministr Musaddyk bolsa buýr-bulaşyklygyň içindäki eýran syýasatyndan peýdalanyl, özünü goldamaga gelen halkyň arasyndaky syýasy garşıdaşlaryny ýok etmegi makul bildi.

Hususanam Tudehlilerden gutulmak üçin amatly wagt hasaplan Musaddyk özüne garşı agdarlyşyga synanşan goşuny bu gezek Tudehe garşı garnizondan çykardy.

Goşun bolsa boýdan-başa goşun generaly Fazlullah Zahedä, Zahedi-de durky bilen Ryza Pehlewä baglydy.

Netijede agdarlyşyk üstünlikli geçdi we 19-njy awgustda Musaddyk iş başyndan gitmeli boldy.

Şa mundan beyläk ýeke-täk adam boldy, ol indi ýurduny göwün isleýsi ýaly dolandyryp bilyärde.

• **Asudalyk ýyllary**

Şa häkimiýeti doly ele geçirenden soň Günbatar bilen ýakyn gatnaşyklary açdy. SSSR-e bolan duşmançylykly tutumy saýasynda aýratynam ABŞ-dyr Angliýa bilen ýakynlaşdy.

Şanyň iň uly syýasy üstünligi 1973-nji ýylyň nebit krizi arkaly amala aşdy.

Nebitiň bahasy birdenkä iki esse gymmatlady welin, Eýran ykdysady taýdan Pars aýlagynyň iň güýçli ykdysadyýetine öwrüldi.

Şa bu pulyň agramly bölegini bilime ýatyrdy. Diňe on iki ýylyň dowamynda on baş uniwersitet we 200-e golaý täze bilim institutlaryny gurdy.

1974-nji ýylda «Time» žurnalynyň sahabyny «Nebit imperatory» ady bilen şanyň suraty bezeýärde.

Hemme zat ylla düýş ýaly şowuna bolýardы.
Eýran daşary ýurtlarda aňsatlyk bilen uly-uly kreditler alýardы, ýurt bol-elinlik içinde ýüzýärdи.
500 müñe golaý ýewropalynyň ýasaýan Eýrany hamana Günbataryň Ýakyn Gündogara açylan porty ýalydy.
Häzir «Iň uly Şeýtan» diýilýän ABŞ-nyň dagy 52 müñ raýaty Eýranda ýasaýardы.

• Ak hereket

Daşary ýurtlardan alynýan kreditleriň ýalňyş ugurlara goýulmagy, müsrif (bisowut) adamlaryň elinde ýok edilmegi we korrupsiýa Eýranyň ykdysady deňagramlylygyny bozup başlady. Ysraýyl ýaly ýurtlar bilen açylan ýakyn gatnaşyklar, SAVAK ýaly gizlin gullugyň geçirýän rehim-şepagatsyz operasiýalary şanyň halkyň arasyndaky at-abraýyny pese düşürýän üýtgeşmelerdi.

Şol wagt şanyň «Ak ynkylap» ady bilen girizilen reforma paketi halk arasyndaky ynjalyksyzlygy ýokary derejä cykardы.

«Ak ynkylab» garşı arasynda Homeýniniň bolan sekiz adamlyk ulamalar topary gazaply garşılyk berýän jarnama ýaýratdy.

Şa bu jarnama üçin gahar-gazaba atlandy we ulamalara hetdini tanatmaga hut özi Kuma geldi. Şanyň gelmegi we ol ýerde eden çykyşy ulamalaryň ynjalyksyzlygyny hasam artdyrды.

Homeýni bu nägileligiň iň janyýangynly wagyzçysydy, ol heniz jarnamanyň jedeli gidip ýörkä Nowruz baýramyny bellemegin bidatdygy hakda fetwa cykardы.

Nowruz Eýranyň yslamdan öñki döwründen galan we milli aýratynlygyň bir alamaty hökmünde görülýärdи.

A Homeýni bolsa bu fetwa bilen eýranlylaryň yslamdan başga aýratynlygyny ýokdugyny ýaňzydýardы.

Şanyň Homeýnä bolan şahsy ýigrenji bu garry mollany bir demde sessiz ýygynlaryň sesine öwürdi.

Homeýniniň tussag edilmeginiň yzyndan on müñlerçe mollakoçelere döküldi we şaha yza ädim ätdirmegi başardы.

Din adamynyň başyna bela bolandan, ýurtdan çykaranyny ýeg gören şa Homeýnini Türkiýä sürgüne ýollady.

Bu bolsa onuň häkimiýetiniň soňuny getiren iň esasy ýalňyşlyklarynyň biridi.

Homeýni ilki Türkiýä, soňra Yraga gitdi. Yrak hökümeti bu şayynyň güýjüniň garşysynda endişä düşdi we ony ýurtdan çykardy. Homeýniniň bu gezekki düşelgesi Fransiýa boldy.

Şa gijem bolsa oppozisionerleriň daşary ýurtlarda has işjeň hereket edýändiklerini duýdy. Şonuň üçinem ol SAVAK-a olary yzarlamagy we mümkün boldugyndan öldürmegini buýurdu.

• **Köpcülige şygar bagış eden Ali Şeriatı kast edişligi**

Şanyň daşary ýurtda geçiren iň esasy operasiýasy Ali Şeriatı kast edişligidi.

Homeýni halk köpcüliginiň magnawy lideridi, emma ýonekeýje ýokary okuw jaýynyň mugallymy bolan bu sosiolog olary aýaga galdyran iň esasy dinamikady.

«Durmuş. Iman we jihat» ýaly Tähran köçelerini lerezana getiren şygarlaryň awtory bolan bu alymyň ýok edilmegi üçin operasiýa gurnaldy.

Ali Şeriatı Eýranda galsa öldüriljegine gözü ýetip durdy, ölümdenem gorky-ürküsi ýokdy, emma onuň aňynda ýyldyrymlar çakýardy we gysga boljagyny turuwbaşdan syzan ömründe döretmek isleýärди. Galp pasport bilen ilki Belgiýa aşdy, yzyndanam Angliýa geçdi. Şeriatiniň maksady ABŞ-na gitmekdi, emma SAVAK we iňlis gizlin gullugynyň bilelikde geçiren operasiýasy bilen 1977-nji ýylyň 19-njy iýunynda bolýan oteliniň otagynda öldürildi.

Ölümü resminamalara ýüreagyry bolup geçenem bolsa, ne maşgalasy, ne tarapdarlary Şeriatiniň öz ajalyna ölenine ynanmadı. Onuň ölümü Eýranda rewolýusiýanyň ilkinji uçgunlarynyň biri boldy.

Şa özüne garşı artan nägileliklere we oppozisiýa garşı gazaply syýasat ýöretdi, emma bu onuň häkimiýetiniň soňuny hasam çaltlaşdyrdy.

1979-njy ýylyň saýlawlarynda häkimiýetiň Homeýniniň tarapdarlaryna geçme ähtimallygy bolan soň, goşun garşılyk bermegiň we agdarlyşygyň meýilnamasyny düzüp, Ryza şanyň

dykgatyna ýetirdi.

Meýilnama laýyklykda nebitli raýonlar howpsuzlyk halkasyna alynyp, Tähranyň köçelerinde şalygy goldaýan raýatlary aýaga galdyrmalydy.

Kum şäheriniň ulamalary gandöküşikli uruşyň taýynlygyny görýän şanyň meýilnamasyna garşy Homeýnä habar ýollady.

Homeýni halka suw we elektrik togy üçin döwlet töleglerini tölemezligi buýurdu.

Şa bu görkezmeden soň halkyň agramly böleginiň töleglerini tölemezligi netijesinde Homeýniniň güýjüniň näderejede uludygyny bildi.

Generallaryň ölçerip-biçýän ähli agdarlyşyk meýilnamalaryna garamazdan Ryza şa ýurtdan çykyp gitmegiň üstünde kelle döwýärde.

Ilki maşgalasyny daşary ýurda ugradan şa wakalara iň soňky pursada çenli tomaşa etmegi makul bildi. Ýanynda diňe melikesi we üç çagasy galypdy.

Melike Farah iň çylsyrymly wagtlarda-da köşkden çykman oturmagy halamaýardy we metbugat serişdeleriniň ünsüni çekmegi gowy görýärde, emma aşsamara köşkden tapylan el ýaly kagyz tutuş şa maşgalasyna ýagdaýlaryň oñlulyga barmaýandygyna göz yetirer ýaly etdi.

Şamlyk üçin nahar stolunyň başyna gelenlerinde saçagyň ortasynda duran kagyzda şu setirler bardy:

«Şaha we melikä ölüm!»

Muhammet Ryza şa mundan soň köşgünde oñlulyk ýokdugyna we häkimiýetini doly elden giderendigine düşündi.

Gerekli taýýarlygyny görüp ýurtdan çykdy. Ilki Müsure, soň Marokka gitdi. Soňra pankreas düwnüginiň bardygy üçin ABŞ-na uçdy.

Şol wagt eýranlylar ABŞ-nyň Eýrandaky ilçihanasyna dökülip, şanyň yzyna gaýdyp berilmegini talap etdi.

Ahyrsoň Enwer Sedatyň çakylygy bilen Kaire geldi we 1980-nji ýylyň 27-nji iýunynda şol ýerde aradan çykdy.

Mehmet MAZLUM ÇELIK.

celikmehmedmazlum@gmail.com

27.07.2021 ý.

* *Makalada beýan edilen pikirler awtora degişli we ol kitapcy saýtynyň editorial ugruny kesgitlemän biler. Taryhy makalalar*